

ARQUITECTURA I VIDA QUOTIDIANA EN ELS POBLES VALENCIANS ABANDONATS

Agustí Hernández Dolz

La Reduela (Ludiente, l'Alt Millars) és un exemple d'un mas gran que aprofitava l'espai pla contigu.

Hom ha oït parlar de la construcció de l'embassament de les Tres Gorges a la Xina i del desplaçament forçós de centenars de milers de persones que habitaven en milers de nuclis de població (pobles, aldees i ciutats). Potser també recordem els feliços anys seixanta i el creixement econòmic que aquesta època va comportar en la nostra societat. Salvant la distància espacial entre la Xina i el País Valencià, entre l'any passat i fa mig segle, són dos cares de la mateixa realitat: l'emigració que ha patit el món rural i les seues conseqüències. Unes vegades la marxa va ser imposada mitjançant l'expropiació arran de les necessitats de la ciutat, i unes altres va ser l'única via d'escapament de persones que sentien unes condicions de vida dramàtiques, penoses i d'autèntica misèria, si més no, comparant-les amb les de pobles i viles situats no massa lluny en l'espai. La manca d'aigua potable, calenta o freda, la manca de llum

elèctrica, metge i escola, i l'aïllament respecte als llocs on es gaudia d'estes condicions, entre d'altres causes, van ser motors de desplaçaments forçosos, units a les millors expectatives en altres indrets.

Actualment al País Valencià el resultat són aldees, masos i nuclis de població que van ser abandonats o han quedat deshabitats des de meitat dels anys setanta i, en conseqüència, una arquitectura, un mode de concebre el món, una relació estreta entre l'ésser i la natura que en pocs anys ha quedat obsoleta. No és pot precisar quants nuclis o llocs hi ha en aquesta situació, podem donar una xifra com a mínim de 500. Són el resultat d'una societat rural que va entrar en crisi i que encara no s'ha recuperat, ans al contrari, en comarques com el Racó d'Ademús, l'Alt Millars, l'Alt Maestrat o els Ports continua amb símptomes de recessió o en franca decadència, en contraposició a comarques que no pa-

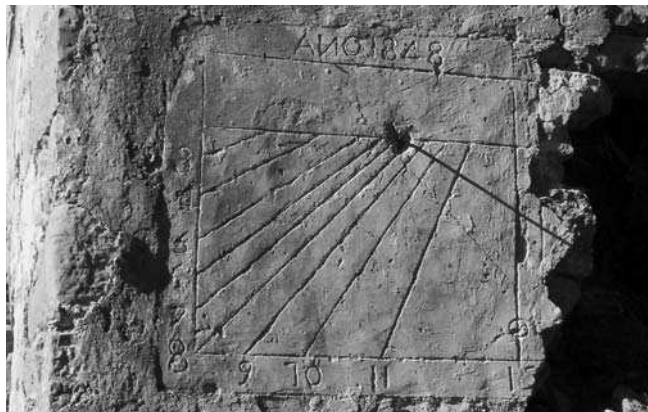
ren d'augmentar la seua població i que confirmen tots els tòpics que patim els valencians i especialment un: el *Levante Feliz*.

El fet que aquests indrets no puguen eixir de la seua crisi demogràfica també influeix en la concepció i distribució de l'espai. És impensable que sense homes i dones, éssers en permanent i regular contacte amb el seu hàbitat, puguen sobreviure ponts, ermites, camins, habitatges i corrals, molins, sènies, esglésies i ermites, abancalaments, senderols i camins de ferradura... Estem en l'última fase de la societat rural al nostre país, un contacte estret entre la terra i l'home, la natura i la cultura, per a la formació d'un paisatge secular que ha sigut la imatge d'una part del territori durant molts anys. Si les barraques i l'horta han sigut la imatge de l'àrea metropolitana de València, i també han entrat en franca regressió, no ho és menys la zona interior amb les seues masies.

19

PARLEM DE...

D'esquerra a dreta superior: Mas de l'Alcalatén, on es veuen restes de l'ocupació humana (foto feta des de l'exterior); restes de la vida quotidiana: llits a una habitatge de La Crevada (Ludiente, l'Alt Millars). D'esquerra a dreta inferior: rellotge de sol del Mas de Salvassòria, a Morella (els Ports); mas d'una gran rellevància històrica, on també és en ruïnes la imponent ermita de Santa Llúcia; interior de l'escola de Sesga (Ademús, el Racó), com es veu, deixà d'utilitzar-se durant el franquisme.

EL POBLAMENT

Un capítol a banda en les restes físiques d'aquests indrets són els habitatges que formen els nuclis abandonats. A la comarca dels Serrans, el Racó d'Ademús i l'Alt Palància, hi ha la concentració en petits nuclis o aldees d'un nombre normalment superior a set o huit cases, mentre que el cas de l'interior castellonenc, des del riu Millars cap al nord, el tipus de poblament ve determinat pel predomini dels masos, xicotetes unitats d'explotació agrícola i ramadera, normalment propietat dels membres d'una mateixa família i que en la seua grandària varien entre un únic habitatge o conjunts superiors a la desena. Així, en tots dos casos els termes municipals tenen un nucli de població que és el centre administratiu i dona nom al municipi, i d'altres molts que són dependents respecte del primer. La població, a mesura de l'abandonament, s'ha anat concentrant en els nuclis més importants, i fins i tot molts caps de municipi han minvat el seu nombre d'habitants i la població s'ha concentrat en el poble

més important de la comarca. O fins i tot el municipi cap de comarca continua perdent població: Ademús (el Racó), Morella (els Ports), Cirat (l'Alt Millars) o Xelva (els Serrans). Altres comarques com l'Alcalatén, l'Alt Maestrat, la Plana d'Utiel-Requena, l'Alt Palància, el Baix Maestrat o la Plana Alta, augmenten globalment la seua població perquè algun nucli, normalment la capital comarcal, ho fa, però la majoria dels nuclis minven.

La imatge d'abandonament i solitud a àmplies zones del territori valencià s'ha d'entendre com un fenomen associat i íntimament lligat a la resta de la península Ibèrica. Les zones incloses o frontereres amb el sistema Ibèric (províncies de Terol, Guadalajara o Sòria), el Prepirineu (Osca o Lleida) i la Meseta Nord, dibuixen un espai demogràfic on el poblament és en recessió, amb gran nombre de nuclis de població o municipis sencers despoblats que han acabat agregant-se a uns altres municipis. No obstant, com s'ha comentat, la societat d'una gran part del País Valencià viu totalment aliena a aquesta reali-

tat que sacseja centenars de nuclis de població de l'interior. És la dualitat valenciana nord-sud i interior-litoral. Un veí de Formentera de Segura possiblement tinga ben poques coses en comú amb un masover del Maestrat.

70.000 FOTOGRAFIES I VÍDEOS

El llibre *Pobles abandonats. Els paisatges de l'oblit*, publicat pel Consell Valencià de Cultura, analitza el fenomen de l'emigració i l'abandonament patit per llogarets i pobles valencians durant la segona meitat del segle xx. El llibre ha sigut editat en la col·lecció Maior, amb gran format, i té més de 200 imatges. El geògraf i escriptor José Manuel Almerich (Torrent, 1963) i jo mateix (Alboraia, 1977) hem bastit un bagatge d'aproximadament 70.000 fotos i vídeos que testimonien aquests indrets de la memòria. Són una mostra, feta en dies de senderisme o de pedaleig en bicicleta de muntanya, d'aquells llocs pels quals passàvem o als quals hi anàvem expressament.

Les tipologies d'abandonament es poden agrupar en cinc grans blocs, aplicables a tot el territori valencià: l'abandonament provocat per l'emigració rural, la construcció d'embassaments, les catàstrofes, sobretot les naturals (solsides, pantanades, riuades, terratrèmols), l'expulsió dels moriscos l'any 1609 i també les restes deixades per la construcció de colònies agrícoles i industrials. Per raons d'espai, ens centrarem únicament en l'emigració rural, per ser la zona que més restes físiques ha deixat al País Valencià.

EMIGRACIÓ RURAL

A partir del moment de màxima ocupació de l'interior, cap a l'any 1910, es va produir un fenomen d'emigració cap a zones industrialitzades situades a Barcelona o les grans ciutats del litoral mediterrani, que es va accentuar de forma notable als anys seixanta. Comarques com els Serrans, l'Alcalatén, els Ports, l'Alt Maestrat o l'Alt Millars, van reduir notablement la població, alguns municipis fins a una cinquena part, i altres tenen ara una dècima part dels habitants que fa un segle (Castielfabib, Cirat, Sacañet, Vallibona, Alpuente, Vistabella...). Castillo de Vilamalefa, per exemple, ha passat de tindre vora 1.500 habitants l'any 1910, a 101 l'any 2006. Totes les masies i aldees del seu terme s'han despoblades excepte unes poques.

Este procés d'emigració i esgotament biològic ha comportat l'abandonament, despoblació o desaparició de molts nuclis de població i

masies incloses en estos municipis, com Las Tóvedas o Las Navas (Castielfabib), Bibioj (Villahermosa del Río), Jinquer (Alcúdia de Veo), Arreas de Arriba i El Molinar (Bégis), Loriguilla vell o el desaparegut Domeño, La Saranyana (la Todolera), Cabezo Royo (Ludiente), Vizcota, Cañada Seca, El Chopo, La Arquela o Berandia (Alpuente), el Rotgle (l'Alcora) o Suera Alta (Suera), entre centenars més. Altres indrets lluiten per no despoblar-se definitivament: el Boixar, el Molinell, Bel o Villanueva de Viver; mentre que d'altres han sigut reocupats per neorurals, com La Artejuela (Arañuel) o Cases del Carbo (Villahermosa).

La imatge de la gran majoria d'estos llocs és formada per habitatges oberts en millor o pitjor estat de conservació, depenent de si l'abandonament s'ha produït a principis dels anys vuitanta o fon cap als anys cinquanta o fins i tot anterior, i de si l'habitatge posteriorment ha tingut algun altre ús. Els masos són un conjunt d'habitatges que no solen contar amb església ni capella encara que tinguen un nombre significatiu de cases. Els habitatges estan construïts normalment amb teulada a dos aigües i solen estar apinyats al voltant d'un carrer principal. Fets de pedra, emblanquinats i orientats en la seua façana principal al migdia, solen tindre poques finestres. El mas, al principi, va créixer en zones planes, al voltant de les quals es va colonitzar l'espai per crear els camps de conreu i zones de pastura. En aquells llocs on aquesta situació no va ser possible, el mas s'escalonà

aprofitant el desnivell de la muntanya, o fins i tot s'arribà a situar en llocs impensables, penjat sobre penya-segats (Mas d'Escrig, Benafigos; Mas de Talàia i Mas de la Fos, Llucena). Tots els masos i aldees estaven perfectament comunicats entre si mitjançant camins de tot tipus, des de senderols fins a camins de ferradura, molts d'ells empedrats (camí de la Reduela, Ludiente; Suera Alta, Suera). Alguns fins i tot tenien diverses vies d'accés.

AUTOSUFICIÈNCIA ECONÒMICA AL MAS

En conjunt, el mas intentava ser autosuficient econòmicament. Entre els elements de què consta hi ha safareigs i fonts (La Reduela), forns (La Salvassòria, Morella; les Alberedes, Portell), cementeris (Sesga, Ademús; la Llèqua, Morella) o fins i tot rellotges de sol disposats en alguns habitatges (La Salvassòria). Els elements més habituals, quasi imprescindibles en tots els masos, eren la font i el forn. Alguns masos tenen o han tingut escola pròpia, la qual normalment ha perdut el seu mobiliari (Sesga, Ademús; Mas de Costa, Llucena; Bibioj, Villahermosa). Els habitatges també solen estar acompanyats de corrals i cal dir que masos sencers s'han reutilitzat com a corrals (Los Mores, Ludiente). Quant a la situació en què es troben, val a dir que molts indrets han sigut totalment envaïts per la vegetació (Jinquer, Alcúdia de Veo), per les runes (el Rotgle, l'Alcora) i en

23

PARLEM DE...

Vista del Mas del Rogle (l'Alcora, l'Alcalatén). Hi ha habitatges a una o dos aigües en el conjunt.

El Boixar (la Pobra de Benifassar, el Baix Maestrat) és un exemple de població pràcticament deshabitada que, no obstant, té 16 veïns empadronats (IVE, 2006).

Interior de l'església de Benicalaf (Benavites, el Camp de Morvedre). Benicalaf va desaparèixer fa un segle i l'única resta és l'església. El seu terme s'agregà a Benavites.

alguns casos pràcticament s'ha esborrat l'accés (Mas de l'Hostal, Ludiente).

Pel que respecte als habitatges, la qualitat constructiva d'aquests varia segons l'antiguitat i condicions d'edificació: els murs de les cases són més o menys gruixuts en edificacions amb major antiguitat, mentre que entre les més recents (aixecades entre finals del segle XIX i primeries del XX) predomina la poca qualitat constructiva. Aquest fet va ser conseqüència de l'augment demogràfic, el qual va provocar l'augment del

nombre d'explotacions i, per tant, la roturació d'àmplies zones de muntanya, i també va provocar la pèrdua de rendibilitat de les explotacions. Explotacions cada vegada més difícils de treballar i més xicotetes en una societat en què l'agricultura era pràcticament de subsistència: era l'inici del col·lapse econòmic. En els masos predominen les formes rectes (encara que hi ha habitatges amb portalades de mig punt), balcons de ferro, portes de fusta, i les finestres i els espais laterals de la porta eren pintats de blau.

ESPAI INTERIOR DE L'HABITATGE

Pel que respecta a l'espai interior de l'habitatge, en molts casos hi trobem encara moltes restes del mobiliari (cadires, taules, llits, cortines...) i fins i tot els colors amb què estaven pintades les parets: hi predomina el blanc, encara que també és freqüent el blau, menys intens que el de finestres i portes, sense descartar massies pintades de roig o verd, o fins i tot hem trobat espais interiors pintats de negre. Quant a la distribució de l'espai, hi ha una planta baixa amb la cuina a l'esquerra de l'entrada. En la cuina hi ha la llar i també algunes armariades o rebosts per tal de guardar productes. La ubicació del fúneral permetia escalfar les habitacions, situades al primer pis. En el segon pis hi ha la cambra per emmagatzemar aliments o eixamorar-los. Alguns casos són significatius: en Sesga (Ademús), aldea situada a més de 1.100 metres d'altitud, el forn estava situat en la planta baixa d'un edifici i escalfava l'escola, situada en el primer pis. La planta dels habitatges dels masos sol tindre entre 60 i 90 m², encara que hi ha masos amb habitatges que superen els 150 m². També és significativa l'absència d'espais hui imprescindibles en l'interior de qualsevol habitatge, com un lloc on les persones puguen fer les seues necessitats.

Hui l'aspecte d'aquests masos i aldees ha variat respecte a fa no massa anys. En línies generals dóna la impressió com si en molts casos els pobladors hagueren marxat amb l'es-

Masia de Vicenta (Ludiente), on es pot apreciar la tipologia constructiva en pedra, amb teulada a dos aigües, pintura blava en els marcs i elements accessoris.

Este conjunt de masies, aldees i nuclis de població, a més, es localitza en un paisatge rural que en unes dècades ha guanyat una notable quantitat de vegetació arbòria i arbustiva. En abandonar-se les explotacions agràries, sembla com si la natura colonitzara novament l'espai que un dia l'ésser humà li va furtrar. Ha sigut fonamentalment el pi qui ha substituït camps de conreu i ha menjat camins de muntanya, i encara continua avançant, conquerint fins a l'últim espai de la geografia rural de muntanya. Val a dir que este creixement planteja notables problemes de conservació de tots els conjunts construïts i, a més, és un material altament inflamable. Però aquest és un altre debat. Mentrestant, una part molt significativa de l'interior, i fins i tot del prelitoral valencià, continua perdent població i poblament, continua abandonant-se.

25

PARLEM DE...

BIBLIOGRAFIA

- BARRERA AYMERICH, Modest. *Masovers i pobletans de Culla*. Castelló: Diputació, 2006.
- BERNAT I MARTÍ, Joan Serafi. *Problemàtica de un núcleo rural valenciano (la Serra d'en Galcerà)*. Castelló: Diputació, 1986.
- COMÀS DELLÀ, Joaquim; COMAS CIFRE, Carme. *Els masos valencians. Vilafranca. 1800-1900*. Castelló: Diputació, 2002.
- DEL REY AYNAT, J. Miguel. *Arquitectura rural valenciana. Tipos de casas y análisis de su arquitectura*. València: Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1998.
- ESCRIG FORTANETE, Joaquim. *Llucena: una historia de l'Alcalatén. Sociedad, poblamiento y territorio*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1998.
- JULIAN I QUEROL, Francisca. *Masos de Morella. Vida i costums en la dena dels Llvís*. Castelló: Universitat Jaume I i Ajuntament de Morella, 2006.
- MELCHOR MONSERRAT, José Manuel; BENEDITO NUEZ, Josep; FERRER CASTELLÓ, José Luis. *L'arquitectura rural tradicional a la Ribera del Millars*. Castelló: Diputació, 2001.
- SANAHUJA PUIG, Gonzalo. *Vistabella del Maestrazgo. Entorno, patrimonio y vida rural*. Castelló: Diputació, 2005.

perança de tornar al poc de temps, però com si finalment no hi hagueren tornat mai (Mas de Montolio, Castillo de Villamalefa; Mas de Montins, Llucena). No és estrany, doncs, trobar restes de la vida quotidiana del tipus més variat, des d'aliments disposats en els rebosts oberts de la cuina (pots d'olives, botelles d'oli, vi o sidra, barrets, jaquetes i sabates, roba del llit

diversa, baüls i maletes de viatge, tonells o eines per al camp). Les comarques de l'Alcalatén o l'Alt Millars, a mode de mostra, són un exemple. La nostra obligació com a ciutadans és deixar-ho tot com ho hem trobat, perquè malgrat que no ho sembla, tot eixe patrimoni té propietaris, encara que en molts casos no hagen tornat mai a sa casa.

EL MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA HA INAUGURAT A FINALS DE 2007 L'EXPOSICIÓ «POBLES ABANDONATS, POBLES EN LA MEMÒRIA»

El Museu Valencià d'Etnologia de la Diputació de València ha inaugurat a finals de 2007 l'exposició itinerant «Pobles abandonats, pobles en la memòria». La mostra incorpora imatges recents i d'arxiu, objectes, testimonis i documents sobre pobles que o bé ja han desaparegut o bé s'han despoblat. La mostra ha sigut produïda per la Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions i el Servei d'Investigació del museu, i és comissariada pel periodista Agustí Hernández.

«Pobles abandonats, pobles en la memòria» es complementa amb una guia didàctica dirigida al professorat i alumnat de primària i secundària.

El llibre *Pobles abandonats. Els paisatges de l'oblit*, editat pel Consell Valencià de Cultura, ha sigut reeditat. S'ha presentat a València i Castelló i inclou més de 200 fotografies dels pobles i viles deshabitats existents a territori valencià.

